

LATINITATE VS. ROMANITATE ȘI RAPORTUL CONTINUITATE VS. DISCONTINUITATE. DIN NOU DESPRE LATINA VULGARĂ

LUMINIȚA FASSEL

În anul 2002, la Editura Excelsior Art din Timișoara a apărut o carte intitulată *Schiță de istorie a romanității*, având ca autoare pe Ileana Oancea și Luminița Panait: prima, romanistă cunoscută printr-un lung șir de publicații, a doua, debutantă. Ileana Oancea, ca fostă elevă directă a profesorului Gheorghe Ivănescu, imprimă, și în această carte, principiile școlii formate la Timișoara de acest lingvist român, pe care, prin extensie, l-am numit integralist¹, fără ca el însuși să fi avut pretenția sau ideea unui asemenea tip de tratare a științei limbii. Și cu aceasta afirm, implicit, că manualul timișorean este scris în spiritul școlii filologice ieșene.

Cele ce urmează nu reprezintă o recenzie a cărții celor două timișorence, ci o discuție restrânsă a conceptului de *latină vulgară*, dezbătut de autoare sub denumirea de *latină populară*. Sub semnătura mea au apărut mai multe articole privitoare la *latină vulgară*², ignorate, în exegeza românească de profil, în mod sistematic. Cum, pe alocuri, mi-am regăsit ideile, fără referire la autor, am făcut această observație în anul 1985, cu ocazia unei recenzii pe care am publicat-o la München³. Mai pe larg însă, am tratat tema respectivă într-o lucrare cu caracter didactic din 1981, cu titlul *Elemente de formare a latinei vulgare*, din care era finalizată numai prima parte,

¹ Luminița Fassel, *Gedanken zum Tod von Eugenio Coseriu*, în „Südostdeutsche Vierteljahresblätter”, München, 4/2002, p. 317–320.

² Le citez pe cele pe care le consider mai semnificative: *Păstrarea lui ú, trăsătură dialectală a latinei populare*, în „Analele științifice ale Universității «Al.I. Cuza» din Iași”, XXIV/1977, p. 85–88; *Cauză și condiție în evoluția latinei populare*, în „Analele științifice ale Universității «Al.I. Cuza» din Iași”, XXVI/1979, p. 29–36; *Urme italice în latino-romanică*, în „Actele sesiunii de comunicări ale Societății de Studii Clasice din România”, Iași, 1980, p. 37–48; *Quantité et qualité en latin*, în „Revue roumaine de linguistique romane”, Bucarest, no. 6, XXVI/1981, p. 511–518; *Les formes pronominales avec -ne en roumain et en d'autres langues romanes*, în „Revue roumaine de linguistique romane”, Bucarest, no. 2, XXVII/1981, p. 177–180; *Robul substratului în determinismul schimbărilor limbii*, în *Omagiu profesorului Gh. Ivănescu la 70 de ani*, Iași, 1983, p. 145–153; *O contribuție la importanța limbii române pentru lingvistica romanică: Eduard Gruber din Iași*, în Gerhard Ernst, Peter Stein und Barbara Weber (edit.), *Beiträge zur rumänischen Sprache im 19. Jahrhundert. Akten des Kolloquiums Regensburg 26–28 April 1990*, Tübingen, Niemeyer, 1992, p. 351–359.

³ La cartea lui I. Fischer, *Latina dunăreană. Introducere în istoria limbii române*, București, 1985, „Südost-Forschungen”, München, XLVI/1987, p. 446–448.

Latina vulgară. Substratul limbilor romanice (217 p.). Volumul, predat unei comisii ce funcționa în cadrul Facultății de Filologie a Universității ieșene, nu a primit aprobarea pentru tipar, din motive mai mult obscure decât evidente, astfel încât cartea a rămas în tiposcript. Așa cum era, însă, eu am trimis-o la câteva biblioteci și am oferit-o unor colegi de breaslă. Am rămas astfel o autoare „de sertar”, cum se spune astăzi, deși termenul a fost, poate, compromis de situații confecționate, și nu reale.

Având ca punct de plecare, de această dată, lectura cărții Ilenei Oancea și a Luminiței Panait, mă voi opri în continuare asupra unor probleme dificile ale *latinei vulgare*, din care voi selecta doar două:

I. Tipurile de definiție date noțiunii de *latină vulgară* (sau *populară*)

Noțiunea de *latină vulgară* a fost explicată destul de diferit de la un grup de filologi la altul, adesea de la un autor la altul, singura unitate de vederi constând în acceptarea ei ca bază a limbilor romanice. Această diversitate o găsim expusă și în cartea Ilenei Oancea și a Luminiței Panait⁴. Punându-mă însă în situația studentului care se informează pornind de la zero, discuția din acest manual mi se pare complicată și prea puțin sistematizată. Las la o parte că adesea citatele date în text nu sunt însoțite de numele autorului decât în notele de la sfârșit, o tehnică nu tocmai informativ-didactică.

Cred că cea mai clară clasificare tipologică a definițiilor date acestui concept a făcut-o romanistul german Günter Reichenkron⁵, schema lui putând fi preluată ca model și lărgită cu noi informații. O reproduc aici, cu câteva adăugiri, atât cât îmi permite spațiul de față. Ea conține 5 tipuri de definiții-termeni atribuite acestei sfere lingvistice:

1. *Latina vulgară* = limba vulgului, a păturilor de jos.

Această definiție pleacă de la expresia lui Cicero *sermo vulgaris*, utilizată drept calificare depreciativă a limbii filozofilor. De aici perpetuarea unei denotații cu implicații conotative stilistice. La jumătatea secolului al XIX-lea, lingvistul german E. Seelmann⁶ a atribuit acest sens termenului de *latină vulgară*, atunci când a configurat cele trei straturi lingvistice care diferențiau limba latină: a) literar-artistic, b) popular-uzual și c) vulgar-plebeic. Stratul mijlociu este influențat de celelalte două, iar gradul de înrâurire diferă de la un grup de vorbitori la altul. Pentru Seelmann însă, în procesul formării noilor limbi romanice, rolul cel mai important l-a jucat cel de al treilea strat.

Am făcut precizarea că schema lui Reichenkron cere completări. Astfel, adaug că teoria lui Seelmann nu a rămas fără adepți. Serafim da Silva Neto⁷, pornind de la Seelmann, concepe o stratificare cvadripartită a limbii latine, din perspectivă

⁴ *Op. cit.*, p. 50 și urm.

⁵ *Historische latein-altromanische Grammatik, I Teil. Einleitung. Das sogenannte Vulgärlatein und das Wesen der Romanisierung*, Wiesbaden, Harrassowitz, 1965, în mod special capitolul *Klassischlatein, „Vulgärlatein” und Spätlatein*, p. 5 și urm.

⁶ *Die Aussprache des Lateins*, Heilbronn, 1855, p. 8 și urm.

⁷ *História do Latim Vulgar*, Rio de Janeiro, Acadêmica, 1957, p. 22 și urm.

diatritică și diatopică: a) stratul familiar (latina claselor medii), b) stratul vulgar (latina păturilor de jos), c) argourile (limbajul militarilor, al gladiatorilor, al marinarilor etc.) și d) latina provincială. Fiecare strat reprezintă nu o variantă-tip, ci suma stilurilor respectivei pături sociale. Ca și Seelmann, și Silva Neto atribuie acestor varietăți capacitatea de influențare reciprocă, recunoscând totodată că departajarea acestor nivele lingvistice este dificilă. Și tot ca și Seelmann, el socotește ca latina vulgară este limba păturilor inferioare sociale, puțin sau deloc influențată de școală. Aproape de Seelmann și Silva Neto este viziunea lingvistului maghiar J. Herman,⁸ pentru care latina vulgară este limba păturilor sociale romane, puțin sau deloc influențată de școală.

2. Latina vulgară = latina poporului (*Volkssprache*).

Este vechea interpretare a lui Fr. Diez⁹, care a fost preluată de cei mai mulți romaniști. Ea pleacă de la termenii latini de tipul: *sermo quotidianus, usualis, vulgaris, plebeius, proletarius, rusticus*.

Pe această linie, de exemplu, se încadrează finlandezul Veikko Väänänen¹⁰, care folosește termenul de *latină vulgară* cu sensul de ‘latină populară’, ‘latină familiară’ sau ‘latină de toate zilele’. Sintagma *latină vulgară* are însă, pentru el, valoarea unui termen consacrat.

În legătură cu posibilul echivoc al termenului de *latină vulgară*, Sextil Pușcariu se pronunțase clar: „Termenul acesta e consacrat, deci nu mai poate fi înlocuit. Trebuie numai să ne păzim a-l înțelege greșit și a crede că limbile romanice continuă limba vorbită de un singur strat social, vulgul”¹¹.

3. Latina vulgară = limba păturilor mijlocii (*Sprache der Mittelklasse*).

Este cunoscuta definiție a americanului C.H. Grandgent, pentru care „această limbă este distinctă de expresia șlefuită a societății culte, distinctă de dialectul neîngrijit al celor de la țară, de argoul mahalalelor, deși este influențată de toate acestea”¹². Se recunoaște cu ușurință că definiția lui Grandgent pleacă de la construcția sociologistă a lui Seelmann, căreia i se înlătură stratul al treilea. Această definiție a fost considerată de mulți prea restrictivă și a fost criticată chiar de la început de J. Pirson¹³. Totuși, ea a continuat să mai apară sporadic și se poate întâlni și la lingviști români ca Al. Rosetti, pentru care *latină vulgară* „este limba vorbită de majoritatea clasei mijlocii a populației, în ultimele secole ale Republicii și ale Imperiului”¹⁴. Rosetti pune la baza limbii române (și, implicit, a limbilor romanice) nu *latină vulgară*, ci *latină vorbită* sau limba conversației curente¹⁵,

⁸ *Le latin vulgaire*, Paris, PUF, 1967, p. 16 și urm.

⁹ *Grammatik der romanischen Sprachen*, Bonn, 1882, p. 1 și urm.

¹⁰ *Introduction au latin vulgaire*, Paris, Klincksieck, 1963, p. 5 și urm.

¹¹ *Limba română, I. Privire generală*, prefață de Gavril Istrate, note, bibliografie de Ilie Dan, București, Editura Minerva, 1976, p. 175.

¹² *Introducere în latină vulgară*, traducere de Eugen Tănase, Cluj, 1958, p. 13.

¹³ În recenzia din „Kritischer Jahresbericht”, XI, p. 79.

¹⁴ *Istoria limbii române*, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1986, p. 87.

¹⁵ *Ibidem*, p. 83.

facând între cei doi termeni o deosebire conotativă, la care, astăzi, am putea spune că s-a renunțat. Aceleași definiții apar și la lingviștii bucureșteni din școala lui Rosetti¹⁶.

4. Latina vulgară = limba uzuală a fiecărui roman (*Umgangssprache*).

G. Reichenkron vede aici mai vechea concepție a lui Hugo Schuchardt¹⁷, născută sub influența lui Quintilian (XII, 10, 40), care spunea „cum amicis, coniugibus, liberis, servis (*cotidiano sermone*) loquimur”. Dar și Cicero (*Epist. ad Fam.*, IX, 21, 1) consemnează un *quotidianum verbum*.

5. Latina vulgară = limba vorbită (*Sprechsprache*).

Această definiție este întâlnită destul de curent, dar, de obicei, ea se asociază cu alte tipuri de definiție (limbă uzuală, limbă a poporului, în general).

În tratatul de lingvistică romanică al lui W. Bal, *latina vulgară* este „la langue d'usage employée par la masse des sujets parlants, par opposition à la langue traditionnellement réservée à la littérature”¹⁸. Definită astfel, *latina vulgară* își delimitează existența numai din momentul în care s-a format limba literară, aceea „bona consuetudo”, în termenii lui Cicero (*Brutus*, 74, 258). În acest tip de definiție, echivalența *latină vulgară* = *limbă vorbită* se opune echivalenței *latină clasică* = *limbă scrisă*. Numai că, dacă prima echivalență permite comutabilitatea termenilor, echivalența fiind aici ambidirecțională, cea de a doua are un sens unidirecțional, comutarea fiind imposibilă.

Pentru Paolo Savj-Lopez, *latina* numită *vulgară* este „il latino senz'altro, il latino vero. Il latino parlato è il latino volgare, questo è il fatto linguistico vero e proprio, questo è il fatto spontaneo. Mentre il latino letterario è un fatto artificiale”¹⁹. Această dualitate există în orice limbă cu varietate cultă, oficializată. Diferențele dintre ele sunt însemnate, dar perfect unitare nu sunt nici una, nici alta, chiar dacă modelul – limba literară – tinde către o unitate absolută. Mai întâi Giuliano Bonfante²⁰ și apoi Eugenio Coseriu²¹ au afirmat că nici *latina clasică* nu a fost chiar atât de unitară cum s-a crezut, căci ea conține nu numai diferențieri stilistice, ci și gramaticale, de la scriitor la scriitor. Mai mult, chiar și *latina clasică* a avut o formă vorbită, astfel încât, cu cât urcăm mai

¹⁶ Cf. Al. Niculescu și colab., *Manual de lingvistică romanică*, I, București, 1975. Vezi, la capitolul semnat de Ecaterina Goga, p. 62.

¹⁷ *Der Vokalismus des Vulgärlateins*, I, Leipzig, 1866, p. 33.

¹⁸ *Introduction aux études de linguistique romane. Avec considération spéciale de la linguistique française*, Paris, Didier, 1966, p. 168.

¹⁹ *Le origini neolatine*, Milano, U. Hoepli, 1948, p. 109.

²⁰ *Los elementos populares en la lengua de Horatio*, în „Emerita”, 5/1937, p. 78.

²¹ *Das sogenannte „Vulgärlatein” und die ersten Differenzierungen in der Romania. Eine kurze Einführung in die romanische Sprachwissenschaft*, în Reinhold Kontzi (Hg.), *Zur Entstehung der romanischen Sprachen*, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1978, p. 257–291. (Am folosit varianta germană a acestui studiu, apărut mai întâi în spaniolă, sub titlul *El llamado „latin vulgar” y las primeras diferenciaciones romances. Breve introducción a la linguística románica*, Montevideo, Universidad de la República, 1954.) Vezi și idem, *Le latin „vulgaire” et le type linguistique roman. (À propos de la thèse de Humboldt: „Es sanken Formen, nicht aber die Form”)*, în Jósef Herman (edit.), *Latin vulgaire – latin tardif. Actes du I-er Colloque international sur le latin vulgaire et tardif*, Pécs, 2–5 septembre 1985, Tübingen, Niemeyer, 1987, p. 53–64.

sus pe scara socială, cu atât departajarea dintre cele două varietăți este mai dificil de făcut. Iar istoria unei limbi presupune istoria ambelor varietăți.

Și fiindcă discuția de față este închinată fostului meu profesor ieșean Gavril Istrate, fondatorul disciplinei de Istorie a limbii literare române la Universitatea „Al.I. Cuza”, îl voi cita și pe Domnia Sa aici, în legătură tocmai cu cele observate mai sus și privitor la locul acestei discipline între științele filologice: „Treptat își face loc convingerea că limba literară face parte din disciplinele lingvistice și nu din cele care pot fi înglobate în istoria literaturii sau în critica literară”²².

Din definițiile grupate de G. Reichenkron se poate constata că termenul de *latină vulgară* este o pură convenție. La fel de convențională este și afirmația curentă că limbile romanice derivă din *latina vulgară* (sau *populară*). Observația o găsim în mai multe studii ale lui Coseriu, care scrie că mai firesc ar fi să se spună că limbile romanice vin pur și simplu din *latină*. Sau, cum o mai afirmase tot el²³, că în interiorul aceleiași limbi latine existau mai multe „limbi”, adică varietăți sau subsisteme. Căci nu există limbi fără varietăți lingvistice.

Definițiile adunate de Reichenkron în cele 5 tipuri au multe puncte de legătură între ele. Deosebiri se referă mai ales la o optică diastratică diferită, iar ceea ce le unește este în special caracterul oral atribuit *latinei vulgare*. În realitate, *latina vulgară* a fost o varietate complexă a latinei și marii romaniști au văzut-o din unghiuri diferite, de aceea mulți ar putea fi citați simultan la mai multe tipuri de definiție. Totuși, schema lui Reichenkron este o încercare de ordonare a unui material eterogen, căci, pentru cineva care se inițiază, multitudinea de păreri nesistematizate poate fi derutantă.

Ceea ce lipsește definițiilor cuprinse în tipologia lui Reichenkron este elementul diacronic, omis și în definiția următoare, dată de V. Pisani, pentru care *latina vulgară* este „l'insieme di parlate, differenziato sia localmente, sia socialmente”²⁴. Dar *latina* vorbită, ca orice altă limbă, nu a fost aceeași în momente diferite ale existenței sale istorice și nici uniformă spațial, social sau situațional. De aceea, încă nu putem încheia discuția.

II. Dimensiunea temporală, spațială, socială și stilistică a latinei vulgare și factorii care au dus la evoluția latinității către romanitate

Nu există limbă care să nu cunoască o evoluție în timp, indiferent în care varietate a ei. Istoricitatea este una dintre universalile limbii, recunoscută ca atare, între alții, de Coseriu. De aceea, a vorbi de „caracterul eminent diacronic al latinei vulgare”²⁵ este cu totul superfluu. O definiție atotcuprinzătoare a *latinei vulgare* trebuie să întrunească toate aceste caracteristici: oralitate, uzual, popular,

²² *Limba română literară. Studii și articole*, București, 1970, p. 8.

²³ *Das sogenannte „Vulgärlatein” ...*, cit. *supra*, p. 261.

²⁴ *Alla ricerca del latino volgare*, în *Studi di filologia romanza offerti a Silvio Pellegrini*, Padova, Liviana, 1971, p. 157.

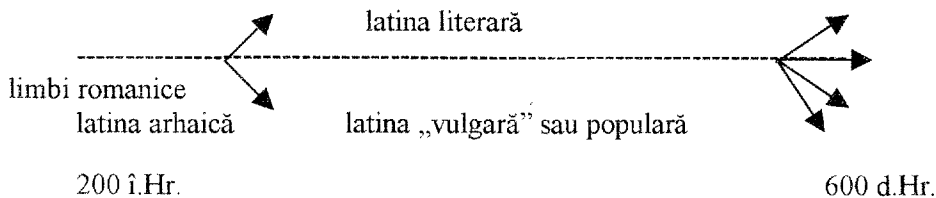
²⁵ Ileana Oancea, Luminița Panait, *op. cit.*, p. 50.

în sensul unei largi circulații, cât și diversitate diacronică și spațială. O asemenea definiție se întâlnește la Angelo Monteverdi: „Intenderemo con ciò il latino usualmente parlato, a Roma e fuor di Roma, dal popolo alto e basso, a partire dal momento in cui ebbe a costituirsi, verso i tempi della seconda guerra punica, un latino letterario, e sino al momento in cui, al sopravvenire delle invasioni barbariche, una nuova situazione linguistica venne a formarsi in ciascun paese del caduto impero. E lo intenderemo come una lingua non già fissa e uniforme, bensì mobile e varia, secondo i tempi, secondo i luoghi, secondo le classi e le arti, secondo gli stessi individui, dominata tuttavia da certe tendenze comuni, caratterizzata da certi tratti comuni”²⁶.

Implicarea dimensiunii temporale nu cere discutarea caracterului istoric, de la sine înțeles, al acestei varietăți orale a limbii latine, ci fixarea în timp a ceea ce numim prin termenul, convențional, de *latină vulgară*, ca noțiune cu care operează lingvistica romanică. Și aici manualul timișorean îi oferă celui care se inițiază o bibliografie largă. Întrebarea care i-a frământat pe mulți a fost de când și până când se poate vorbi de o *latină vulgară*?

Există două interpretări în această privință: una din perspectiva istoriei limbii latine și a doua care privește lucrurile din perspectiva limbilor romanice. Cu alte cuvinte, deși diferite, ambele sunt inatacabile. O scurtă oprire la fiecare:

1. Într-un studiu mai vechi, Eugenio Coseriu²⁷ fixa apariția *latinei* „vulgare” sau *populare* (ghilimelele îi aparțin autorului) odată cu formarea sau, mai bine zis, odată cu procesul de formare a latinei literare. Schema lui era următoarea:

Schema aceasta pune în evidență continuitatea etapei arhaice în aspectul oral al latinei. Prezența unor fapte de limbă arhaică în epoca târzie a fost semnalată, încă din veacul trecut, de Hugo Schuchardt și G. Mohl, pe care Ileana Oancea și Luminița Panait îi citează frecvent în manualul lor, cu mult profit pentru studenții actuali, care află, *ex cathedra*, mai ales sau chiar numai achiziții recente în știința limbii.

Giacomo Devoto numea „la tradizione nascosta”²⁸ tot ceea ce reprezintă fenomene de limbă latină arhaică, revitalizat în epoca târzie. De exemplu, *canutus*, folosit de Plaut, dispare în epoca clasică, dar reapare în epoca târzie. Desigur, „dispariție” și „reapariție” trebuie înțelese aici în sensul lui Devoto, ca un proces de

²⁶ *Manuale di avviamento agli studi romanzi. Le lingue romanze*, Milano, Vallardi, 1952, p. 22–23.

²⁷ *Das sogenannte „Vulgärlatein”* ..., cit. *supra*, p. 268.

²⁸ *Origini indoeuropee*, Firenze, Sansoni, 1962, p. 128 și urm.

păstrare în formă „ascunsă”, în graiurile populare, în dialecte. De aceea, Meyer-Lübke notează cu asterisc acest cuvânt în mod greșit (REW, 1622), căci el este atestat în limba scrisă anterioară epocii clasice. Iar prezența lui într-un număr apreciabil de limbi romanice confirmă o revitalizare deosebită a unui cuvânt în epoca postclasică, care, cu siguranță, nu dispăruse din limba vorbită: rom. *cărunt*, it. *canuto*, log. *kanudu*, eng. *k'anüd*, fr. *chenu*, occ., cat., *canut*, v. sp. *canudo*. De asemenea, *minaciare* de la Plaut și Arnobius, dar neatestat în textele perioadei clasice, are urmași romanici în rom. *ameninta(re)*, it. *minacciare*, eng. *imnacer*, fr. *menacer*, occ. *menasar*, cat. *menassar*, sp. *(a)menazar*, port. *ameacar* (REW, 5584). Sau: la Terențiu apare verbul *quaerere*, cu sensul romanic ‘a vrea’; rom. *cersi(re)* vine de la o formă de infinitiv contaminată cu tema imperfectului **quersire*, cu un sens foarte apropiat de acela de ‘a vrea’. Alți urmași romanici, log. *kerrere* și sp., port. *querer* au semnificația clară de ‘a vrea’ (REW, 6923). Exemplele de acest fel sunt destul de numeroase și ele se pot extinde și pentru domeniul structurii gramaticale sau pentru domeniul fonetic.

Coseriu are dreptate atunci când afirmă – ca și Mohl, Devoto și Rohlf s – că diferențele lingvistice ale latinei arhaice nu au putut să dispară cu totul și că ele s-au menținut în limba vorbită, mai ales „bei der weniger gebildeten Bevölkerung und im bäuerlich-ländlichen Milieu”²⁹.

2. A doua teză asupra fixării în timp a latinei vulgare este cea care privește această noțiune din perspectiva lingvisticii romanice. Cu alte cuvinte, *latina vulgară* interesează nu ca varietate a limbii latine, în istoria ei, ci ca bază a limbilor romanice, *punctus terminus* al ei fiind deci „momentul” formării limbilor romanice. Într-un studiu ulterior celui citat mai sus, Eugenio Coseriu se oprește la această etapă, postclasică, pe care o numește chiar „*latin vulgaire des Romanistes*”³⁰. O convenție de care este absolută nevoie, din punct de vedere metodic. De aceea, capitolul de *latină vulgară* face parte din didactica Lingvisticii romanice, și nu din cea a Filologiei clasice, el fiind piatra fundamentală a studiului istoriei și comparației limbilor romanice.

Este astăzi un loc comun să se afirme că limbile romanice continuă *latina vulgară* sau *populară*. Din această cauză, întrebarea până când se poate vorbi de latină și de când despre limbi romanice ar fi superfluă, din moment ce este vorba de un proces de continuitate. Ileana Oancea și Luminița Panait își informează studenții în legătură cu discuțiile în jurul acestei întrebări³¹. O dată unică pentru întreaga Românie nu poate fi fixată, decât tot convențional, fiindcă, în primul rând, latinitatea orientală și cea occidentală au avut destine diferite, dar și din cauză că, în interiorul acestor arii, au existat deosebiri de istorie și, implicit, de evoluție de limbă. Dacă substratul sau superstratul au jucat roluri cu pondere diferită la apariția limbilor romanice (vezi cele două orientări de extremă, ale lui Mohl și von Wartburg),

²⁹ *Das sogenannte „Vulgärlatein”*..., cit. *supra*, p. 268.

³⁰ *Le latin „vulgaire” et le type linguistique roman*, cit. *supra*, p. 56.

³¹ *Op. cit.*, p. 62 și urm.

aceasta pare o chestiune mai degrabă secundară, cu atât mai mult cu cât discuția trebuie purtată individual, de la zonă la zonă. Condiția primordială a acestei profunde evoluții, a acestei mari răsturnări lingvistice și, prin urmare, valabilă pentru toate regiunile unde latina s-a impus, în forma ei nouă, a fost expansiunea limbii latine asupra altor limbi. Este teza mai veche a lui F.G. Mohl³², pe care aproape numai lingviștii români o mai reprezintă până astăzi, nu în bloc, ci mai ales cei formați la „școala ieșeană” a lui Philippide și Ivănescu³³. Orientările acestei școli le regăsim și în manualul Ilenei Oancea și al Luminiței Panait și tot din perspectiva tezei amintite sunt concepute și scrierile mele despre latina vulgară. Am propus, de altfel, chiar un termen pentru procesul de expansiune teritorială a limbii latine, finalizat cu apariția de limbi noi, romanice: *imperializare*. Cu siguranță că, dacă nu ar fi existat această uriașă expandare a latinei în istoria Romei, iar atâtea popoare nu și-ar fi însușit limba latină, într-un timp mai lung sau mai scurt, trecând printr-o fază de bilingvism, nu s-ar fi ajuns la apariția unor limbi noi. Că orice limbă se află într-o perpetuă mișcare și schimbare, acest lucru este bine știut, mai ales de la W. von Humboldt încoace. Pentru acesta, cauza primordială a schimbării limbii este schimbarea spiritului omenesc, a gândirii. Coseriu preia această interpretare: „In den ersten nachchristlichen Jahrhunderten werden wir in der Tat Zeugen eines fortschreitenden Niedergangs der lateinischen Kultur, tiefgreifender Veränderungen in der römischen Denkweise, des Zusammenbruchs der klassischen Lebensideale. Das Imperium unterliegt orientalischem und germanischem Einfluß”³⁴. Circumstanța istorică, condiția care a dus la această mare schimbare a fost tocmai ceea ce se poate numi prin termenul pe care l-am propus, *imperializarea* limbii latine.

Așadar, nu în orice moment o limbă se transformă radical, suferă schimbări adânci de structură. Un bilingvism de durată poate provoca evoluții lingvistice. Spun *poate* fiindcă nu întotdeauna aceleași condiții, sau chiar aceleași cauze, au în mod obligatoriu și aceleași efecte. De exemplu, se acceptă că una dintre cauzele externe ale modificării limbii latine a fost substratul. Dar același substrat, să spunem cel celtic, din diferitele provincii ale Imperiului Roman, nu a dus la formarea unei limbi romanice unice. Factorii de romanizare nu au fost nici ei uniformi și s-au întrepătruns. Cu toate acestea, se poate desluși o anumită constantă în forma în care Imperiul Roman și-a impus limba: dacă romanii ar fi decimat populațiile cucerite, așa cum au făcut-o mai târziu spaniolii sau englezii, rezultatul ar fi fost altul.

Revin la chestiunea evoluției latinității către romanitate. Coseriu a discutat-o din punct de vedere intern, mergând la tipologia structurii. Întrebarea lui era: „Les langues romanes sont-elles des langues nouvelles (ou *une* langue nouvelle) par rapport au latin? Au niveau du type linguistique, le latin vulgaire était-il déjà une langue

³² *Introduction à la chronologie du latin vulgaire*, Paris, É Bouillon, 1899.

³³ Cf., pentru aceasta, G. Ivănescu, *Alexandru Philippide – teoretician al limbajului*, în A. Philippide, *Opere alese. Teoria limbii*, editate de G. Ivănescu și Carmen-Gabriela Pamfil, cu un studiu introductiv și comentarii de G. Ivănescu, București, 1984, p. X și urm.

³⁴ *Das sogenannte „Vulgarlatein”*..., p. 283.

différente du latin classique?”³⁵. La W. von Humboldt găsește Coseriu o pledoarie pentru continuitatea tipului flexionar de la latină la romanică, numită de învățatul german *formă*. De aici și citatul humboldtian, care apare în titlul respectiv al lui Coseriu: „Es sanken Formen, aber nicht die Form” (s-au scufundat forme, dar nu forma – adică tipul flexionar). Coseriu poartă discuția de pe principii de tipologie a limbii și respinge formularea, devenită tradiție, că latinitatea vs. romanitate s-ar caracteriza prin evoluția de la sintetic la analitic. Fiindcă, spune el, „une langue n'est pas analytique ou synthétique dans un sens absolu: elle est plus analytique ou moins analytique, plus synthétique ou moins synthétique qu'une autre langue avec laquelle on la compare”³⁶. Atât latinitatea, cât și romanitatea cunosc o eterogenitate tipologică privind tipul analitic vs. sintetic; mișcări s-au produs în ambele structuri, cu accentul când pe un tip, când pe altul, și în mod diferit în sistemul nominal și verbal. Diferența dintre latinitate și romanitate constă în aceea că latina preferă, în gramatică, procedeul determinării interne, în timp ce romanitatea face distincția dintre funcțiile externe și interne, dintre cele relaționale și nonrelaționale³⁷. Cu alte cuvinte, limbile romanice preferă perifraza în locul flexiunii, mai bine reprezentată în latină. Nu statistica are importanță, ci faptul că perifrazele și formele sintetice „correspondent dans ces langues à des catégories de fonctions”³⁸. Schimbarea de la latinitate la romanitate este „un nouveau principe technique, cette nouvelle „façon de former”, qui constitue la cohérence et l'homogénéité de toute une série de changements que le latin subit au cours de sa transformation en roman”³⁹. Sigur că, în detaliu, formula romanică a lui Coseriu nu este nici ea aceeași în toate teritoriile limbilor neolatine. Și, în acest sens, are dreptate Klaus Bochmann⁴⁰ când face demonstrația că limba română se detașează, în această tipologie, de restul limbilor romanice, mai ales în sistemul numelui, unde construcțiile sintetice și aglutinat-resintetizate sunt mult mai performante decât cele analitice. De altfel, mergând mai departe decât Bochmann, mă întreb în ce măsură acest criteriu tipologic, analitic/sintetic, poate departaja real limbi istorice. Căci, dacă am lua acest principiu drept absolut, ar trebui să considerăm engleza modernă o altă limbă decât engleza veche. Așadar, el poate fi acceptat doar tot ca o convenție, fiind complementar altor principii.

Asemenea modificări au avut loc, în parte, încă din perioada preclasică, continuând și după aceea, dar, începând cu perioada clasică, ele au fost receptate de gramatici ca „des symptômes de «destruction» et de désordre”⁴¹. În perioada

³⁵ *Le latin „vulgaire” et le type linguistique roman*, cit. *supra*, p. 56.

³⁶ *Ibidem*, p. 58. *Mutatis mutandis*, aceeași observație am făcut-o și eu, privind afirmația dogmatică precum că, în latina vorbită târzie, s-a produs o trecere de la cantitatea la calitatea vocalică (*Quantité et qualité en latin*, cit. *supra*). Și aici s-a schimbat, de fapt, doar centrul de greutate al uneia sau al alteia dintre trăsături, căci nu există nici cantitate, nici calitate vocalică pură.

³⁷ E. Coseriu, *Le latin „vulgaire” et le type linguistique roman*, cit. *supra*, p. 60–61.

³⁸ *Ibidem*, p. 61.

³⁹ *Ibidem*, p. 62.

⁴⁰ *Analitismul limbii române în comparație cu celelalte limbi romanice*, în *Limba română: istorie, variante, conflicte, o privire din afară*, Chișinău, Cardidact, 2004, p. 103–113.

⁴¹ E. Coseriu, *art. cit.*, p. 62.

imperială târzie, ele, extinzându-se, primesc statutul „d'un *nouvel ordre* [subl. n.], qui est en train de s'imposer"⁴². Cert este că acum are loc o *restructurare*, termen pe care l-am folosit și eu când am cercetat evoluția categoriei neutrului latin, așa cum apare aceasta în texte latinești ale perioadei imperiale și medievale. Această „nouvelle façon de former” conținutul și expresia lingvistică este ceea ce, din punct de vedere tipologic, a dus latinitatea la romanitate. Tipul lingvistic nou constă în alt fel de organizare și, ca și latina, el evidențiază „un nouveau principe d'unité"⁴³, unitate care se manifestă tot într-o diversitate. Se înregistrează așadar o continuitate în discontinuitate, o realitate la fel de aparent paradoxală ca și unitatea în diversitate, pe care numai limba, ca sistem complex de semne și funcții, într-o perpetuă dinamicitate, le poate releva.

Desigur, așa cum se acceptă, apariția limbilor romanice este rezultatul unor factori, care au acționat într-o anumită conjunctură istorică, aceea a declinului Imperiului Roman. „Sprachwandel findet statt, wo eine Sprachtradition unterbrochen wird”, spunea Reinhold Kontzi⁴⁴. Nu este vorba de o cezură, ci, așa cum vedea acest proces Coseriu, de o continuitate în discontinuitate (a nu se confunda cu termenii de *Romania continua* și *discontinua*, care sunt pur geografici), ca proces lingvistic. Timpul general admis ca *terminus ad quem* și *terminus ab quo* al acestui proces este secolul al VII-lea, când subsistemele limbii latine, adică varietățile ei, își măresc până într-atât caracterul individual, sau tipul lingvistic, încât funcționează ca sisteme de sine stătătoare⁴⁵.

Coseriu⁴⁶ adună șase factori care au determinat diferențierea masivă a limbii latine:

- a) diferențele dialectale ale latinei în Peninsula Italică;
- b) diferențele din latina vorbită în provinciile exterioare Italiei;
- c) diferențele cronologice ale romanizării;
- d) diferențele firești ale limbii (latine) în orice moment, atât în sincronie, cât și în diacronie;
- e) diferențele din latina clasică;
- f) răspândirea inovațiilor de-a lungul întregii istorii a așa-zisei „latine vulgare”.

Prin punctele a) și b), Coseriu se arată un perfect continuator al școlii filologice ieșene, propagată de Philippide, deși savantul de la Tübingen nu a citat niciodată această școală și nici nu s-a declarat adept al ei. Este adevărat că studiile sale la Universitatea ieșeană au fost doar cele de început și au durat numai un singur an. Dar Facultatea de Litere de la Iași a întreținut întotdeauna la studenți un adevărat

⁴² *Ibidem*, p. 63.

⁴³ *Ibidem*, p. 64.

⁴⁴ În introducerea (*Einleitung*) la culegerea de studii, editate sub titlul *Zur Entstehung der romanischen Sprachen*, cit. *supra*, p. 9.

⁴⁵ E. Coseriu, *Das sogenannte „Vulgärlatein” ...*, cit. *supra*, p. 265.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 265 și urm.

cult al fostului profesor A. Philippide, al cărui nume este purtat și de unul dintre amfiteatre. Nu se poate ca studentul Coseriu să nu fi fost pătruns, și el, de această atmosferă aproape mistică și să nu fi adâncit, mai târziu, lecturile philippidiene.

Punctul c) se referă la vechea teorie a lui Gröber, mai mult criticată decât acceptată de romaniști. Ea a fost treptat înlocuită prin viziunea lingvistică spațială a lui Matteo Bartoli, a ariilor laterale sau izolate (mai conservatoare) și a ariilor centrale (mai inovatoare). De aceea prezența acestui factor la Coseriu este mai mult o nedumerire decât o luare în considerație.

Punctul d) reprezintă unul dintre punctele centrale ale sistemului lingvistic coserian, cu bază humboldtiană: limba nu este *érgon*, ci *énérgēia* (în termeni aristotelici), aflându-se într-o neîncetată mișcare și transformare. Fiecare act de vorbire este o recreație. Coseriu a mers chiar mult mai departe cu această idee, ajungând să nege schimbările lingvistice, ca proces distinctiv⁴⁷.

Punctul e) reprezintă, la Coseriu, un factor special, fiindcă el acordă latinei literare, „clasice”, și o valoare de variantă orală pentru o pătură socială foarte restrânsă, aceea a unor indivizi foarte cultivați (de exemplu, Cicero, cu limba din scrisorile sale particulare sau Horațiu, cu unele formulări). Punctul acesta de vedere îmi pare însă atacabil, din cauza labilității graniței dintre oral și scris, din perspectiva stratificării sociale a vorbitorilor. Limbajul familiar, oral, al unei persoane cultivate este o varietate a limbii literare sau a limbii populare (germ. *Umgangssprache*)? Cu acest punct, mi se pare, Coseriu se contrazice pe sine însuși, deși o lipsă de omogenitate a latinei clasice sau a unei limbi literare oarecare poate fi percepută.

Carlo Tagliavini insistă asupra diversității sociale a latinei vulgare, în cuvintele: „Non si tratta infatti del latino parlato dalle classi più basse del popolo, [...] ma della lingua parlata da tutte le classi sociali con infinite sfumature”⁴⁸. Aceste „sfumature” puteau fi diferențe de grup sau individuale. Unul și același cetățean roman putea, în împrejurări diferite, să uzeze de aspectul mai elevat, mai aproape de „corsetul” limbii scrise sau, dimpotrivă, mai aproape de aspectul mai popular, mai liber și rămas în afara selecției literare. Așa se face că un Cicero, în scrisorile sale private, își permite licențe „neclasice”, cum este folosirea adjectivului *bellus* pentru *pulcher* sau a formulei de adresare *mi vetule*, ori întrebuințează diminutivul ușor ironic *barbatuli juvenes* etc. Și desigur că, nu numai în limba scrisă, ci și în conversația orală, limba lui Cicero nu era aceeași cu limba unui om de rând.

Revenind la Coseriu, nici punctul f) din înșiruirea de mai sus nu mi se pare un factor de sine stătător, el fiind implicat, într-un grad mai mare sau mai mic, în ceilalți factori care au determinat diferențierea latinei și evoluția ei către

⁴⁷ *Linguistic Change Does not Exist*, în *Linguistica nuova ed antica*, Anno I Galatina, 1983, p. 51–63 (tradus și în română de G. Tămăianu, *Nu există schimbare în lingvistică*, în „Cercetări de lingvistică”, nr. 209, XXXVII, 1, 1992, p. 9–20).

⁴⁸ *Le origini delle lingue neolatine. Introduzione alla filologia romanza*, Bologna, Patron, 1972, p. 166.

romanitate. Răspândirea unei inovații este, conform chiar teoriei Saussure-Coseriu, transferul unui fapt de nivel *parole* către nivelul superior, *langue*. Altfel, elementul nou nu ar fi acceptat de sistem.

Raportul complicat interdependent al diferențierilor din cadrul *latinei vulgare* se poate simplifica într-o reprezentare în patru dimensiuni: 1. regionale, 2. sociale, 3. stilistice, acestea fixându-se pe două axe, una orizontală (1) și alta verticală (2 și 3), fiecare dintre ele având o dimensiune axială de profunzime, care reprezintă diferențierea diacronică (4), inerentă celorlalte trei.

Concluzii

Termenul de *latină vulgară*, în ciuda unei interpretări cu conotație depreciativă, a fost impus de tradiție în multe țări cu sensul curent de ‘popular’ (lat. *vulgaris*): fr. *latin vulgaire*, it. *latino volgare*, sp. *latin vulgar*, germ. *Vulgärlatein* (chiar dacă Coseriu îl scrie cu ghilimele), engl. *Vulgar Latin* etc. Atâta vreme cât acceptăm definiția de «limbă curentă, vorbită, a tuturor păturilor sociale, în toate timpurile și în toate locurile», ambiguitatea semantică a termenului este o discuție de prisos.

În literatura română de specialitate, tradiția a impus termenul de *latină populară* (Densusianu, Philippide, Pușcariu, Rosetti, Iordan, Ivănescu, Haralamb Mihăescu), de aceea cred că Eugenio Coseriu scrie „*Vulgärlatein*” cu ghilimele, ajungând, tacit, la un compromis între termenul vest-european și cel românesc. Aș spune că filologii români, detașându-se terminologic, au făcut-o dintr-o hiperprudență, căci sintagma *latină vulgară* numai accidental mai este interpretată ca limbă a claselor inferioare sau a claselor medii. Sensul pozitiv al atributului *vulgar* a fost folosit curent în toată perioada târzie latină și în Evul Mediu. Așa se explică cuvântul *volgare*, prin care italienii și-au numit multă vreme limba, spre a o deosebi de latină. Dante i-a dat o definiție care nu mai necesită niciun comentariu (*De vulgari eloquentia*, I, 1): „Numim limbă vulgară limba cu care sunt deprinși pruncii de către cei din preajma lor, atunci când încep întâi să rostească deslușit cuvintele; sau, pentru că se poate spune și mai pe scurt, chemăm limbă vulgară cea pe care o învățăm fără nicio regulă, luându-ne după doica noastră”.

Este totuși posibil ca, la unii lingviști, cei doi termeni, *latină vulgară* și *latină populară*, să alterneze, fără vreo diferență conotativă, numai ca simplă variație de expresie. Și această dualitate terminologică se poate întâlni și la filologii români.

LATINITÉ VS. ROMANITÉ ET LE RAPPORT CONTINUITÉ VS. DISCONTINUITÉ. DE NOUVEAU SUR LE LATIN VULGAIRE

RÉSUMÉ

Le terme de *latin vulgaire*, quoique par une interprétation dépréciative, s'est imposé dans différentes langues de culture (français, italien, espagnol ou allemand). Dans la littérature roumaine de spécialité, la tradition a fixé le terme de *latin populaire*, mais, probablement, par ce qu'on pourrait

appeler «hyper-prudence», car le syntagme *latin vulgaire* n'est plus interprété qu'accidentellement comme langue des classes inférieures ou des classes moyennes. Le sens positif de l'attribut *vulgaire* a été utilisé couramment dans toute la période tardive du latin, ainsi qu'au Moyen Age.

Toujours est-il que, chez certains linguistes, les deux termes – *latin vulgaire* et *latin populaire* – alternent, sans aucune différence connotative, seulement en tant que simple variation d'expression. Et cette dualité terminologique peut être rencontrée aussi chez les philologues roumains.

Tübingen